

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان

نقش ایالت فارس در تجارت دریایی خلیج فارس دوره ساسانیان

استاد راهنما

دکتر شهرام جلیلیان

استاد مشاور

دکتر محمدرضا علم

پژوهشگر

مریم جهانبخشی

بهمن ۹۲

تقدیم به:

خون پاک شهدای گمنام هشت سال جنگ تحمیلی

سپاسگذاری

از استاد راهنمای بزرگواریم، جناب آقای دکتر شهرام جلیلیان سپاس ویژه خود را اعلام می نمایم؛

چراکه، همواره با راهنمایی و نظرات خویش، مشکلات این پژوهش را بر بنده آسان نمودند و تمام تلاش خویش را برای به انجام رساندن کاری مفید و ارزشمند به جا آوردند.

همچنین از استاد مشاور بزرگواریم، جناب آقای دکتر محمد رضا علم برای مشاوره‌های بی دریغ شان و اساتید ارجمند جناب آقای دکتر قیم، دکتر بحرانی پور و دکتر خدائی کمال تشکر را دارم.

در پایان بر خود واجب می‌دانم از کارکنان محترم کتابخانه دانشکده ادبیات، کتابخانه مرکزی دانشگاه شهید چمران تقدیر و تشکر کنم.

چکیده

نام خانوادگی : جهانبخشی	نام: مریم	شماره دانشجویی : ۹۰۲۶۶۰۲
عنوان پایان نامه : نقش ایالت فارس در تجارت دریایی خلیج فارس دوره ساسانیان		
استاد/ اساتیدراهنما: آقای دکتر شهرام جلیلیان		
استاد/ اساتید مشاور: آقای محمد رضا علم		
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: تاریخ	گرایش: مطالعات خلیج فارس
دانشگاه: شهید چمران اهواز	دانشکده: ادبیات و علوم انسانی	گروه: تاریخ
تاریخ فارغ التحصیلی :		تعداد صفحه:
کلید واژه ها : فارس، تجارت، خلیج فارس، سیراف.		
<p>در تقسیمات اداری مناطق ایران باستان، ایالت فارس بعنوان یکی از ایالت‌های پس کرانه‌ای خلیج فارس از سرزمین‌های تاثیرگذار و نقش آفرین در تحولات سیاسی، اقتصادی و تجاری ایران بوده‌است. قرار داشتن در موقعیت استراتژیک و ارتباط بخش‌های داخلی با خلیج فارس مهمترین نقش این ایالت می‌باشد، که نقش بسیار مهمی در تامین امنیت این نواحی محسوب می‌گردد. امنیت، مهمترین نقش را در رونق تجارت سواحل خلیج فارس داشت. گسترش و توسعه شهرسازی در ایالت فارس، اهمیت فارس بعنوان شاهراه ارتباطی راه‌های کاروان رو شرق به غرب، مراودات اقتصادی و تجاری بین فارس و جهان آباد آن روزگار، مبادله کالا و بارگیری صدها کشتی در بندر سیراف و ریشهر که از مهمترین بنادر تجاری فارس بودند. و رونق تجارت با هند و چین برای شاهنشاهی ساسانی شرایطی را به وجود آورد تا با کنترل مسیرهای تجاری دریایی، بازرگانان ایرانی با آسودگی خاطر به تجارت با مناطق جنوب شرق آسیا و شرق آفریقا پردازد.</p>		

فهرست مطالب:

صفحه	عنوان	چکیده
۱.....	فصل مقدماتی	
۱۲.....	فصل اول: جغرافیای تاریخی ایالت فارس	
۱۴.....	۱. جغرافیای طبیعی فارس	
۱۷.....	۲. جغرافیای تاریخی فارس	
۲۷.....	فصل دوم : تحولات سیاسی فارس از برآمدن هخامنشیان تا برافتادن ساسانیان	
۲۸.....	۱. فارس در دوره سلوکیان	
۳۵.....	۲. فارس در دوره اشکانیان	
۳۸.....	۳. فارس در دوره ساسانیان	
۴۰.....	۳-۱. سیاست نظامی اردشیر اول در خلیج فارس	
۴۷.....	۳-۲. سیاست نظامی شاپور دوم در خلیج فارس	
۵۰.....	فصل سوم: شهرسازی پادشاهان ساسانی در فارس	
۵۴.....	شهرسازی اردشیر بابکان	
۵۶.....	شهرسازی شاهپور دوم	
۵۷.....	شهرسازی قباد	
۶۱.....	فصل چهارم: راه های تجاری و مواصلاتی ایالت فارس	
۶۵.....	راه اصطخر، خراسان، چین	
۶۷.....	راه اصطخر، ارجان، تیسفون	

- اصطخر، اصفهان، ری ۷۱
- اصطخر، فسا، جیرفت، هرمز ۷۶
- اصطخر، کرمان، هند ۷۹
- اصطخر، گور، سیراف ۸۲

فصل پنجم: فعالیت های تجاری تجار و ساسانیان ۸۶

۱. اهمیت فارس در تجارت دریایی خلیج فارس ۸۹
۲. روابط تجاری ساسانیان با نواحی دیگر ۹۲
- ۲-۱. روابط تجاری ایران و هند ۹۲
- ۲-۲. روابط تجاری ایران و چین ۹۸
- ۲-۳. روابط تجاری ایران و شرق آفریقا ۱۰۱

۳. بنادر تجاری ایالت فارس ۱۰۳

- بنادر عمان (صحار و قلّهات) ۱۰۶
- ریشهر ۱۰۷
- سیراف ۱۰۷
- توج ۱۰۹

۴. یافته های باستانشناسی ساسانیان در ایالت فارس ۱۱۱

- نتیجه ۱۱۵
- منابع و مآخذ ۱۱۷
- نقشه ۱۲۷
- چکیده انگلیسی ۱۲۹

فصل مقدماتی

بیان مسئله:

ایالت فارس با اهمیت‌ترین بخش جنوبی فلات ایران، کانون عمده‌ترین تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران بوده است. این سرزمین به دلیل بهره‌مندی از شرایط ممتاز خود همواره مرکز مهم سلسله‌های ایران باستان به ویژه هخامنشیان و ساسانیان بوده است و نقشی پویا و فعال در پیشبرد این تمدن‌های باستانی ایفا کرده است. در سده سوم میلادی با ظهور امپراتوری ساسانی توسط اردشیر بابکان حاکمیتی متمرکز در جنوب ایران با مرکزیت ایالت فارس برقرار شد. این ایالت مهم‌ترین ایالت شاهنشاهی ساسانی بوده است، این مساله از چگونگی قرار گرفتن نام این ایالت در کتیبه شاپور اول در کعبه زردشت روشن می‌شود که از پارس بعنوان اولین ایالت شاهنشاهی ساسانی نام برده و در راس دیگر ایالات ایران قرار می‌گیرد. با پایه‌گذاری امپراتوری ساسانی، اقدامات امنیتی شاهان ساسانی چون مقابله با حکومت‌های محلی، تصرف ایالت پس کرانه‌ای پارس، و توجه خاص شاهان ساسانی به این ایالت اهمیت سیاسی پارس افزایش یافت. با برقراری امنیت و توسعه راه‌های ارتباطی، زمینه رشد تجارت و بازرگانی داخلی و خارجی در جنوب فراهم شد و در نتیجه آن شهرهای بزرگ در مجاورت راه‌های عمده بوجود آمد. از جنبه ارتباطی، سرزمین فارس در این دوره مرکز مهمی در تجارت راه دور به شمار می‌رفت. و مرکز تماس‌های بین‌المللی شرق به غرب قرار گرفت. به اقتضای شرایط تاریخی و ملاحظات سیاسی و اقتصادی توجه به تجارت و راه‌های تجاری مورد اهتمام ویژه قرار گرفت و از همان ابتدای حکومت ساسانی تجارت و بازرگانی نگاه ویژه‌ای را به خود معطوف کرده است. رونق تجاری بدون وجود راه‌هایی که فعالیت‌های تجاری در بستر آن انجام گیرد امکان‌پذیر نبود ازین طریق بود که پادشاهان ساسانی اهمیت فراوانی به راه‌های تجاری می‌دادند و برخی از این مسیرهای تجاری از جمله مسیر تجاری گور به سیراف که به وسیله جاده سنگ فرش به داخل فارس مربوط می‌شد، از مهم‌ترین راه‌های ایالت فارس بوده است. همچنین در پناه امنیت حاصل از حاکمیت ساسانیان در ایالت فارس و سواحل خلیج فارس بنادر این ایالت به اوج رونق و اهمیت خود رسیدند.

سوالات تحقیق

سوال اصلی:

ایالت فارس در تجارت دریایی خلیج فارس دوره ساسانیان چه نقشی داشته است؟

سوالات فرعی:

۱. هدف و انگیزه شاهان ساسانی از ساخت شهرهای جدید چه بوده است؟

۲. نقش راه های تجاری ایالت فارس در تجارت خلیج فارس به چه میزان بوده است؟

۳. بنادر سیراف و توج در رونق فعالیت های تجاری ساسانیان در خلیج فارس چه نقشی داشته اند؟

فرضیه اصلی:

چنین به نظر می رسد که با توجه به موقعیت جغرافیای فارس، نزدیکی آن به خلیج فارس و وجود بنادر تجاری مهم و پررونق، شاهراه تجاری و ارتباطی، نقش مهمی در تجارت دریایی و راههای مواصلاتی داخلی فارس در دوره ساسانی ایفا می کرده است.

فرضیه های فرعی:

۱. هدف شاهان ساسانی از ایجاد و نوسازی شهرهایی در سواحل ایالت فارس، توجه خاص به تجارت دریایی و تسلط کامل بر خلیج فارس بود تا هم امنیت نظامی و تجاری منطقه را برقرار سازند و هم به تجارت دریایی خلیج فارس رونق دوچندان بخشند.

۲. فارس مرکز قدیمی ترین و پراهمیت ترین راه های تجاری بود. از طریق راه های مواصلاتی و تجاری این ایالت که به بنادر خلیج فارس منتهی می شدند، نواحی مختلف با یکدیگر ارتباط برقرار می کردند و فارس شاهراه تجاری پر رفت و آمدی به شمار می رفت.

۳. سیراف و توج از مهمترین بنادر ایالت فارس در دوره ساسانیان به حساب می آمدند که نقش بارانداز، کانون تجاری و دروازه دریانوردی ایرانیان را ایفا می کردند. با گسترش فعالیت های تجاری و اقتصادی خود با حوزه اقیانوس هند، سواحل چین و شرق آفریقا در رونق تجارت دریایی خلیج فارس نقش بسزایی داشتند.

روش تحقیق:

پژوهش نظری حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به منابع تاریخی دست اول و پژوهش های جدید بر اساس شیوه کتابخانه ای با بهره گیری از روش تحقیق تاریخی صورت گرفته است.

پیشینه تحقیق:

با همه اهمیت و ارزشی که ایالت فارس به عنوان یک ایالت پس کرانه ای در تجارت خلیج فارس داشته است، ولی در این زمینه پایان نامه یا کتاب مستقلی که بصورت خاص جایگاه ایالت فارس در تجارت دریایی خلیج فارس دوره ساسانیان را نشان داده باشد، تدوین نشده است.

تورج دریایی در مقاله ای تحت عنوان «منابع تاریخ اقتصادی پارس در اواخر دوره ساسانیان» در خصوص ایالت فارس و نقش آن در تجارت دریایی دوره ساسانیان نکات مهمی را مطرح می کند. وایتهاوس نیز که خود در کاوش های سیراف حضور داشته است، کتاب «بازرگانی دریایی ساسانیان» را در زمینه تجارت ساسانیان در خلیج فارس نوشته است. محمد باقر وثوقی در کتاب «خلیج و ممالک همجوار» فصل پنجم کتاب خود را به بررسی تجارت خلیج فارس و اهمیت ایالت فارس در دوره ساسانیان اختصاص داده است. ژوزف ویسهوفر در کتاب «تاریخ پارس، از اسکندر مقدونی تا مهرداد اشکانی» اطلاعات بسیار خوبی از ایالت فارس در دوره اسکندر جانشینانش و در دوره سلوکیان ارائه می دهد. اساس کار ویسهوفر در این کتاب بررسی سکه های بدست آمده از این منطقه بوده است. که این سکه ها اطلاعاتی از وضعیت سیاسی فارس در در زمان سلوکیان، اشکانیان و حکومت محلی بازرنگی به دست می دهد. همچنین پرفسور هادی حسن در کتاب «سرگذشت کشتی رانی ایرانیان» فصلی را به تجارت دریایی ساسانیان اختصاص داده که اطلاعات مفیدی را ارائه می دهد. در زمینه شهرسازی ساسانیان منابع دست اول گسترده ای خصوصاً تاریخ انبیا و شاهان حمزه اصفهانی اطلاعات جامع و کاملی به دست می دهند. همچنین از جمله تحقیقات جدید میتوان به شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان از پیگولوسکایا، اشاره کرد. در زمینه بررسی بنادر ایالت فارس در دوره ساسانیان و تجارت خلیج فارس مقالات زیادی نوشته شده است از جمله در مورد بندر سیراف میتوان به مقالاتی از، س. ا. بازورث، «سیراف، بندری ساسانی» از دیوید وایتهاوس، «تجارت در خلیج فارس در دوره ساسانیان و در قرون اول و دوم هجری» از آندریو ویلیامسون میتوان اشاره کرد.

این رساله در پنج فصل تدوین شده است. فصل اول به معرفی ایالت فارس می پردازد و وضعیت طبیعی و تاریخی ایالت فارس مورد بررسی قرار می گیرد. فصل دوم به بررسی ایالت فارس در دوره سلوکیان و اشکان تا ظهور قدرت ساسانیان می پردازد. و هر یک از دوره های سلوکیان، اشکانیان را به صورت مجزا مورد بحث قرار می دهد، بخش مربوط به قدرت گیری ساسانیان به فعالیت های نظامی اردشیر اول و شاپور دوم در حوزه خلیج فارس اختصاص داده شده است.

فصل سوم به فعالیت های شهر سازی ساسانیان در ایالت فارس و نقش این شهرها و بنادر جدید در رونق تجارت دریایی می پردازد. فصل چهارم نقش و اهمیت راه های تجاری و مواصلاتی ایالت فارس در گسترش تجارت دریایی خلیج فارس را مورد بررسی قرار می دهد. فصل پنجم فعالیت های تجاری ساسانیان در خلیج فارس را به اختصار توضیح می دهد، سپس با زیر بخش های به بررسی، روابط تجاری ساسانیان با هند و چین و شرق آفریقا، معرفی بنادر ایالت فارس اختصاص داده شد و با بخشی که به بررسی داده های باستان شناسی در ایالت فارس پرداخته به پایان می رسد.

منابع دست اول

منابع دست اول منابعی هستند که از دوره ساسانیان به جای مانده‌اند. و قایع عهد ساسانی را روشن می‌کنند و اطلاعات مهمی از این دوره ارائه می‌دهند. ساسانیان برخلاف دوره اشکانیان، سرشار از منابع متنوع مادی است. اما بیشتر منابع خطی جنبه روایت دارد نه سند و همین امر از ارزش و اهمیت آنها می‌کاهد. کتیبه‌ها از منابع خطی هستند که در زمینه شناخت تاریخ دوره ساسانیان بسیار باارزش بوده‌اند، همچون نوشته‌های شاپور اول و نرسی. سکه‌های پهلوی ساسانی برای فهم تاریخ این دوره زمانی نیز دارای اهمیت فراوان است. ادبیات پهلوی نیز برای مطالعه فرهنگ این دوره دارای اهمیت بسیاری است. تالیفاتی همچون کارنامه اردشیر بابکان، کتاب شهرهای ایران اطلاعات مشروحی از این دوره ارائه می‌دهند. دسته‌ی دیگر از منابع که ادامه دهنده سنن و عادات ساسانی اند، کتابهایی هستند که به عربی نگاشته شده‌اند و میتوان آنها را به تواریخ روایی و کتبی که ماهیت جغرافیایی دارند، تقسیم نمود. این منابع در واقع زیربنای تحقیقات جدید در مورد ساسانیان بوده‌اند. منابع عمده تاریخ ساسانیان از این قرار است:

الف: منابع تاریخی

۱. کارنامه اردشیر بابکان:^۱ کارنامه اردشیر بابکان یکی از مهمترین متون تاریخی بازمانده از عهد ساسانیان است که حاوی اطلاعات و آگاهی‌های بسیار مبسوطی درباره رویدادهای تاریخی و جغرافیایی برهه‌ای از تاریخ پیش از اسلام می‌باشد. متن اصلی کتاب کارنامه اردشیر بابکان به زبان پهلوی است در آغاز شرح مختصری درباره وضع ایران پس از حمله اسکندر و حکومت ملوک الطوائفی اشکانیان آمده است. در دنباله، شرح نبردهای اردشیر با شاهان محلی دیگر مانند، شاه کردان مادی، کرم هفتواد که سپاهیان او به راهزنی دریایی در نواحی جنوب می‌پرداختند، اطلاعاتی از شهرهایی که به دست اردشیر بابکان بنیان شده آمده است. بخش دیگر اختصاص به ولادت شاپور، پسر اردشیر دارد و بخش آخر به تولد هرمز، پسر شاپور است. کارنامه اردشیر بابکان از نادر کتاب‌های پهلوی است که در آن روایات مربوط به فارس آمده است. نثر کارنامه، بسیار ساده و نسبتاً متاخر است، در سراسر این کتاب تاثیر زبان فارسی محسوس می‌باشد و در بعضی موارد جمله‌ها به شیوه فارسی درآمده است.

^۱ - فره وشی، بهرام، کارنامه اردشیر بابکان، ۱۳۵۴.

۲. ابوالحسن علی بن حسین مسعودی:^۱ مولف کتاب ارزشمند «مروج الذهب ومعادن الجوهر» در اوایل قرن سوم هجری در بغداد به دنیا آمد. کتاب او از جمله منابع مهم و به نوعی دست اول در مورد حکومت ساسانی که با تکیه بر منابع مکتوب به جای مانده از ایران عصر ساسانی به شرح حکومت ساسانی پرداخته است. اما آنچه که در این کتاب بیشتر به آن پرداخته شده است تاریخ سیاسی این حکومت است که به نوعی شکل غالب تاریخ نگاری‌های این دوره است. اگرچه در موضوعات مختلف سیاسی از جمله معرفی شاهان ساسانی، نبردهای خارجی، رقابت‌های داخلی، می توان این کتاب را بهترین منبع برای پژوهش حاضر دانست. گرچه در مورد اقتصاد عصر ساسانی بخصوص تجارت و موارد مربوط به آن گزارش‌های آمده بسیار کم و ناچیز است.

۳. ابوحنیفه احمد بن داوود دینوری:^۲ مولف کتاب «اخبار الطوال» که از جمله کتب باارزش در زمینه تاریخ عمومی می‌باشد. این کتاب در سال ۲۸۲ قمری تالیف شده است. دینوری منابع مورد استفاده خود را کمتر ذکر کرده است و به احتمال زیاد، از داستانهای پهلوی بویژه از خدای نامک‌ها استفاده کرده است، و تا جایی که لازم دانسته آنها را اصلاح کرده است. بیشتر مطالب کتاب، مربوط به تاریخ ایران قبل از اسلام است که دارای اهمیت و ارزش زیادی است. منبع بسیار مهمی است که آگاهی‌هایی کلی درباره تاریخ ساسانی و قدرت‌گیری شاهان ساسانی که مربوط به فعالیت‌های ساسانیان از زمان اردشیر و سیاست‌های شاپور دوم در فصل دوم این تحقیق می‌باشد استفاده شده است. همچنین از این منبع مهم در فصل مربوط به شهرسازی ساسانیان اطلاعات فراوانی گرفته شده است.

۴. ابو جعفر محمد بن جریر طبری:^۳ مولف یکی از مهمترین و مشهورترین مجموعه مفصل تاریخی به نام «تاریخ طبری یا تاریخ الرسل والملوک» می‌باشد. طبری یکی از مورخان مشهور ایرانی نژاد است که در سال ۲۲۴ ه ق در آمل به دنیا آمد و متوفی سال ۳۱۰ هجری است. در اوایل قرن چهارم هجری تالیف کتاب خود موسوم به تاریخ الرسل و الملوک مشهور به تاریخ طبری را که به زبان عربی بود را به پایان رساند. تاریخ طبری منبع اصلی بسیار ضروری است که ترجمه و تفسیر نولدکه از بخش مربوط به تاریخ ساسانی بر سودمندی آن بسیار افزوده است. تمایز اصلی تاریخ طبری در بخش ساسانی، نسبت به دیگر

^۱ - مسعودی، ابوالحسن، مروج الذهب و معادن الجوهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ۱۳۵۶.

^۲ - دینوری، ابوحنیفه، اخبار الطوال، ۱۳۸۳.

^۳ - طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ۱۳۷۵.

بخش های کتاب، تنوع منابع (اعم از ایرانی و غیرایرانی) و تفصیل مطالب با جزئیات بالنسبه دقیق و گزارشات بسیاری از اوضاع و احوال شاهان ساسانی و دیگر بزرگان است. و همچنین، ما را در داده هایی از نظر جنبه های نظامی و سیاسی کمک می کند. با توجه به اینکه طبری مانند همه تاریخنگاران مسلمان، پایه شرح خود را بر روایاتی می نهد که اشخاص گوناگون انتقال داده اند از این رو گه گاه گزارشهای ضد و نقیض می دهد. با توجه به این که طبری چند قرن بعد از سقوط ساسانی میزیسته لذا اخبارهای او در مورد جنبه های تجاری عهد ساسانی مهم به شماره می رود. و از این رو بخش ساسانی تاریخ طبری بر تواریخ همزمان آن برتری دارد. با توجه به موضوع این رساله، تاریخ طبری یکی از منابع مهم، خصوصاً در زمینه نظامی و قدرت گیری شاهان ساسانی بوده است.

۵. حمزه بن الحسن الاصفهانی:^۱ اثر تاریخی حمزه بن اصفهانی «تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء» نام دارد که ظاهراً آن را در سال ۳۵۰ ه.ق به عربی تالیف کرده است یکی از منابع بسیار اصیل و کهن در تاریخ عمومی قرن چهارم هجری می باشد. این کتاب مشتمل بر ده باب است در تاریخ پادشاهان ایران و روم و یونان و... باب اول کتاب شامل وقایع تاریخ ایران قبل از اسلام و تاریخ پادشاهان ساسانی می باشد که طبق اطلاعات شفاهی که از موبدان بدست آورده بود تحریر کرد و حایز اهمیت زیادی است. ویژگی اثر حمزه اصفهانی، روشن بودن مطالب و نیز تنوع و فراوانی آنهاست هنگام شرح حال هر یک از سلاطین ساسانی، سیمای آنها را نیز مجسم کرده است. کتاب حمزه اصفهانی دارای اهمیت زیادی برای فصل قدرت گیری ساسانیان و اقدامات اردشیر بابکان در حوزه خلیج فارس می باشد. همچنین یکی از منابع مهمی است که گزارش کاملی از شهرسازی ساسانیان در ایالت فارس و حوزه خلیج فارس دوره ساسانیان ارائه داده است.

ب: منابع جغرافیایی

جغرافی نگاران مسلمان اطلاعات قابل اعتنایی درباره سرزمین ها ارائه می دهند. نوشته های آنها درباره مسایلی چون بومنگاری، ارتباطات، حیات اقتصادی... می تواند زمینه ای برای درک رویدادهای سیاسی، نظامی و اقتصادی ادوار زمانی مختلف باشد. زبان عربی به دلیل احتیاجات سیاسی و اقتصادی امپراتوری عظیم اسلامی توانست آثار معتبر جغرافیایی را عرضه جهان اسلام کند.

^۱ - اصفهانی، حمزه بن الحسن، تاریخ سنی الملوك الارض و النبیاء، ترجمه جعفر شعار، ۱۳۴۶.

۱. ابواسحاق ابراهیم بن محمد اصطخری (متوفی ۳۴۰هـ):^۱ جغرافی‌دان قرن چهارم هجری که از اهالی اصطخر فارس بود. کتاب خود را که شامل مشاهدات و اطلاعاتش می‌باشد، با عنوان «المسالک و الممالک» به زبان عربی نگاشته است. وی بعد از ابوزید بلخی (م. ۳۲۲هـ) از پایه‌گذاران دانش جغرافیا در جهان اسلام است، که درباره علم جغرافیا مبادرت به تالیف کرده‌است. ظاهراً وی ابتدا کتابی به نام «صورالاقالیم» را تصنیف کرده بود، سپس آن را با شرح و تفصیل بیشتری تدوین نمود و بر پایه‌ی سنت کهن در جغرافیا، المسالک و الممالک نام نهاد. سرمشق اصطخری، ابوزید بلخی بوده و ابن‌حوقل به تکمیل نوشته وی پرداخته است. استفاده از نقشه که نمایشگر اوج کار نقشه‌کشی در قرون نخستین اسلامی است ارزش کار وی را دو چندان کرده است.

اصطخری به مانند بیشتر جغرافی‌دانان اسلامی تنها به توصیف جهان اسلام پرداخته و آن را به ۲۰ اقلیم تقسیم کرده است. وی در تقسیمات جغرافیایی خویش به واقع به سرزمین‌های بزرگ و وسیع توجه نموده است و پس از ذکر اطلاعاتی عمومی پیرامون ربع مسکون و مساحت‌ها، به ذکر مختصات مناطق اسلامی عصر پرداخته است. وسیع‌ترین بخش کتاب اصطخری مربوط به سرزمین ایران است. و شرح گسترده‌ای از جغرافیای تاریخی ایالت فارس داده‌است. اصطخری در وصف منطقه‌ی فارس اطلاعاتی از حدود و فاصله نواحی آن با ذکر میزان مسافت به دست می‌دهد و همچنین به شرح محصولات بازرگانی، عمارت‌ها، استحکامات و اوضاع و احوال قومی نژادی اهالی آنجا می‌پردازد. در این تحقیق ما از این اطلاعات ارزشمند، در فصل مربوط به جغرافیای تاریخی فارس و فصلی که راههای مواصلاتی این ایالت را پوشش می‌دهد، استفاده نمودیم. ایرادی که به اصطخری گرفته می‌شود این است که اطلاعاتش پراکنده و بسیار مختصر است. با این وجود افرادی مثل مقدسی و یاقوت اثر اصطخری را برتر و کامل‌تر از اثر ابوزید بلخی دانسته‌اند.

۲. ابوالقاسم محمد بن حوقل (م. ۳۶۷هـ):^۲ بازرگان، سیاح، و جغرافی‌دان عرب قرن چهارم هجری است. وی از سال ۳۳۱ تا ۳۵۹ هجری به سیاحت در بلاد اسلامی پرداخت و کتاب «صوره الارض» یا همان المسالک و الممالک؛ که یکی از منابع اساسی و معتبر دانش جغرافیا و تا حدودی تاریخ است، را نگاشت.

^۱ - اصطخری، ابواسحاق، مسالک و ممالک، ۱۳۶۸.

^۲ - ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، ۱۳۴۵.

ابن حوقل مانند دیگر جغرافی‌دانان نخستین اسلامی تقریباً هم خود را صرف شرح بلاد اسلام و بویژه ایران می‌کند. مولف در این کتاب به گزارش سفرهای خود که یکی از این مسیرها فارس بوده پرداخته است.

بر اساس شرحی که از ایالت فارس داده است در می‌یابیم که وی «مسالک و ممالک» اصطخری را پایه‌ی کار خود قرار داده، و توضیحاتی دقیق و مفصل درباره‌ی این منطقه فراهم آورده است. در شرح سرزمین فارس، وضعیت طبیعی و جغرافیایی فارس، شهرها و نواحی آن، اوضاع اجتماعی و فرهنگی فارس را ارائه داده است، مسافتات داخلی و خارجی این سرزمین را که از دقت کافی برخوردار است را شرح داده است. اما نقشه‌های کتاب که ابن حوقل آن را تصویر کرده و به کتاب اضافه کرده است، بیانگر دقیق سرزمین‌ها و دریا‌های موصوف نمی‌باشد. نکته‌های اقتصادی که در این کتاب آمده است کاملاً تازه و ابتکاری است. وی به محصولات اساسی کشاورزی و صنعتی اهمیت زیادی داده است و در هر فرصت وضع اقتصادی خاصی را نسبت به زمان معین یا نسبت به معیاری معلوم مورد بررسی قرار داده است که در این تحقیق در فصول اول و چهارم مورد توجه و استفاده قرار گرفته‌اند.

۳. حدود العالم من المشرق الی المغرب:^۱ «حدود العالم» که مجهول‌المولف است در واقع نخستین اثر جغرافیایی است که به زبان فارسی نگاشته شده است. این کتاب جغرافیای عمومی و به ویژه جغرافیای سرزمین‌های اسلامی است، که دارای نثری فوق‌العاده ساده، روان و زیبا است. نویسنده‌ی آن جهانگرد و سیاح نبوده بلکه مطالب کتاب خود را از نویسندگان پیش از خود نظیر ابن خردادبه و اصطخری فراهم کرده است. نویسنده در سال ۳۷۲ هجری نوشتن این کتاب را آغاز کرده است و در آن به بیان ویژگی‌ها و صفات زمین و شکل آن و نیز مساحت قسمت‌های آبادان و ویران زمین و پادشاهان نواحی زمین و کسانی که در این نواحی سکونت داشته‌اند اشاره می‌کند وی در مورد شکل شهرها، کوه‌ها، رودها، محصولات کشاورزی، و منابع طبیعی و صنایع و احوال مردم این مناطق پرداخته است که فارس نیز در زمره‌ی این نواحی به شمار می‌رود که همین خود باعث شده است مطالعه‌ی این منبع برای بررسی تحولات فارس مخصوصاً در زمینه‌ی جغرافیای تاریخی این منطقه بسیار ارزشمند باشد.

^۱ - حدود العالم من المشرق الی المغرب، به اهتمام منوچهر ستوده، ۱۳۶۱.

۴. ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی:^۱ نویسنده «احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم» یکی از منابع برجسته و ارزشمند قرن چهارم هجری است که به عربی فصیح نوشته شده است و تألیف آن سال ۳۷۵ هجری بوده است. مقدسی متولد سال ۳۳۵ هجری، متوفی سال ۳۸۱ هجری بوده است. وی معاصر اصطخری و ابن حوقل بوده است. اساس کار وی در این کتاب به روش عینی، تجربی و مشاهده است و بر خلاف دیگر جغرافی‌نویسان که جز به توضیح و تبیین وضع جغرافیایی کشورها نپرداخته‌اند، وضع اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ملل مختلف را مورد ارزیابی قرار داده است و درباره‌ی هر یک از این امور مفصل سخن گفته است.

مقدسی در این کتاب برخلاف اصطخری و ابن حوقل ممالک اسلامی را به چهارده اقلیم تقسیم کرده و بر حسب تمایز زبانی، اقلیم‌های عرب را از اقلیم‌های عجم جدا کرده است. در بخش دوم کتاب که به بررسی سرزمین ایران می‌پردازد، شرح گسترده‌ای از جغرافیای طبیعی ایالت فارس داده که علاوه بر مباحث جغرافیایی (وصف آب و هوا، دریاها، کوه‌ها، شهرها، روستاها، فواصل و مسافتات نواحی مختلف ...)، از مذاهب (مباحث اعتقادی، اختلافات مذهبی، فرق و ...)، زبان‌ها و لهجه‌ها، اقوام و نژادها، آداب و رسوم (مراسم، تغذیه، پوشاک، و ...)، اوضاع اقتصادی (کشاورزی، صنایع شاخص، مراکز سوداگری و ...) و معماری (قلع، حصن‌ها و ...) فاصله نواحی مختلف فارس نیز سخن گفته است و بدون شک مهم‌ترین منبع برای تحقیق حاضر به شمار می‌رود. کتاب او از همه منابع مهم‌تر و شرح و دیدگاه نویسنده‌ی آن از دیگران مفصل‌تر است. برخی افراد همچون لسترنج احسن‌التقاسیم را اصیل‌ترین و بزرگ‌ترین کتاب جغرافیایی به زبان عربی دانسته‌اند. مقدسی هدف خود از این تألیف، شناخت سرزمین‌های مسلمانان در تمام زمینه‌ها و نشان دادن سودمندی دانش جغرافیا عنوان کرده است.

۵. ابن بلخی:^۲ ابن بلخی متوفای ۵۱۰ ه.ق صاحب کتاب ارزشمند «فارسنامه» است. اگر چه بلخی نژاد است، اما در فارس تربیت یافته است. و با تاریخ و اوضاع طبیعی و اقتصادی و سیاسی این دیار به خوبی آشنا شد. این کتاب قدیمی‌ترین کتابی است که اطلاعات جامع و منحصر به فردی را درباره فارس با انشایی سلیس و روان و در شیوه‌ای دل‌نشین به اهل فضل و ادب عرضه داشته است و از زمان تألیف به‌عنوان

^۱ - مقدسی، ابو عبدالله محمد، احسن التقاسیم فی المعرفه الاقالیم، ترجمه علی‌بنی منزوی، ۱۳۶۱.

^۲ - ابن بلخی، فارسنامه، باهتمام گای لسترنج و نیکلسون، ۱۳۶۳.

منبعی معتبر در شناخت فارس، مورد قبول و استفاده پژوهشگران و صاحب نظران قرار گرفته است. اطلاعات موجود در فارسنامه ابن بلخی، کاملاً دست اول و خاص و منحصر به این کتاب می باشد و در هیچ اثر دیگری مشاهده نمی شود. بعد از بدست آوردن اطلاعات کافی از اوضاع فارس به تالیف فارسنامه مبادرت کرد. فارسنامه به دو قسمت تقسیم می شود، قسمت اول: مشتمل بر شرح حال مفصل سلاطین سلسله های قبل از اسلام که این سلسله ها را به ۴ دسته تقسیم می کند: ۱. پیشدادیان ۲. کیانیان ۳. اشکانیان ۴. ساسانیان. ضمناً شرحی هم درباره اسکندر و جانشینان او نوشته است. کتاب با یک قسمت تاریخی درباره شاهان ایران باستان آغاز می شود و به شرح مفصل درباره تاریخ سیاسی شاهان باستانی ایران می پردازد. به دنبال آن، قسمت پرارزش جغرافیایی فارس است. در این قسمت به تفصیل از شهرها، رودها، دریاچه ها، قلعه ها، ساختمانهای بین شهرها، قصبات، وصف نواحی مختلف و راههای عمده آن را شرح می دهد، آنگاه مطالب مختلفی از تاریخ فرهنگی ولایت فارس و خراج به میان می آورد.

ب) تحقیقات جدید

۱. گای لسترنج:^۱ کتاب «جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی» نام اثری از گای لسترنج (Guy lestreng) ایران شناس بریتانیایی است. لسترنج آثار بسیاری به رشته تحریر در آورد و مهمترین اثری که از وی به زبان فارسی ترجمه شده است، جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی است که در آن به جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی، بین النهرین، ایران، آسیای مرکزی پرداخته است.

این اثر چکیده ای از تحقیقات و تألیفات جغرافی نویسان قدیم مسلمان است که اطلاعات گرانبهایی بر جای گذاشته اند. واقعیت این است که اگر محقق به منابع جغرافیایی اصیل مراجعه کند تا حدود زیادی از خواندن فصول ۱۷-۱۹ این اثر که به جغرافیای تاریخی فارس اختصاص داده شده است، بی نیاز می شود. و بنابر این موضوع تکیه صرف به این منبع خطاست. لسترنج در این کتاب، چهار بخش را به بررسی ایالت فارس اختصاص داده است، که به محدوده جغرافیایی ایالت فارس، تطبیق نقاط جغرافیایی و بررسی وجوه تسمیه شهرها و نواحی فارس، که در این تحقیق به آن ها نیاز داشته ایم اشاره کرده است.

^۱ - لسترنج، گای، جغرافیای تاریخی سرزمین های شرقی خلافت، ترجمه محمود عرفان، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۳۷.

محمد تقی مصطفوی:^۱ مولف کتاب «اقلیم پارس» است. این کتاب مشتمل بر شرح آثار تاریخی و اماکن باستانی فارس و از جمله کتاب‌های با ارزش و دست اول در این موضوع است. در این کتاب، کلیه آثار تاریخی که به ویژه در تحقیقات باستان‌شناسی دهه‌های اخیر در فارس کشف شده، از جمله آثار مکشوفه در تخت جمشید و اصطخر و نقش رستم، مورد توجه قرار گرفته است. مقدمه‌ی نگارنده‌ی اثر شامل مطالب کلی در اهمیت بناهای تاریخی و اشاره‌ی گذرا به آن‌هاست. متن کتاب شامل شش فصل است. فصل اول حاوی شرح آثار باستانی و تاریخی شهرهایی است که بر سر راه اصفهان به شیراز در استان فارس قرار گرفته‌اند. فصل دوم، آثار تاریخی شهر شیراز بررسی شده. فصل سوم، آثار تاریخی نواحی جنوب شرقی و شرق کوار، فرمشگان، خفر، سروستان، نیریز، فسا، اصطهبانات، دارابگرد، جهرم و لار وصف شده است. فصل چهارم به آثار تاریخی فیروز آباد و برخی نواحی و شهرستان‌های کناره‌ی خلیج فارس اختصاص دارد و در آن، نقوش برجسته‌ی اردشیر بابکان، پل عهد ساسانی، قلعه‌ی دختر، آثار شهر فیروزآباد قدیم، کاخ اردشیر بابکان، کاروانسراهای عهد ساسانی و پاره‌ای از آثار دیگر توصیف شده است. فصل پنجم گزارش‌های مربوط به آثار تاریخی نواحی غربی فارس را دربردارد؛ از جمله آتشکده‌ی کازرون، آتشکده‌ی بزرگ جره، آتشکده‌ی فراش بند، آثار سرمشهد، نقش برجسته‌ی شاپور دوم و دیگر پادشاهان ساسانی و آثار تاریخی ممسنی و اطراف آن. در فصل ششم آثار تاریخی بوشهر و جزیره‌ی خارک وصف شده است. این کتاب منبع مهمی در بررسی یافته‌های باستان‌شناسی ایالت فارس در دوره ساسانی در این تحقیق می‌باشد.

^۱. مصطفوی، محمدتقی، اقلیم پارس، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۳.

فصل اول:

جغرافیای تاریخی ایالت فارس

ایالت فارس سرزمین گسترده ای است در جنوب ایران که از شرق به کرمان، از غرب نواحی خوزستان و سپاهان، از شمال بیابان خراسان و از جنوب دریای فارس احاطه کرده است.^۱ سرزمینی که مسکن قوم بزرگ فارس بوده موطن درخشانترین تمدن‌های ایران باستان خصوصا هخامنشیان و ساسانیان در پس کرانه‌های شمالی خلیج فارس بوده است. فارس مقداری از نواحی مرزی خوزستان و کرمان را شامل می‌شده و گذشته از آن تمام ناحیه یزد نیز در حوزه آن بوده است.^۲

کوه‌های بسیاری پیرامون آن قرار دارد که به صورت رشته‌های موازی، از شمال غرب به جنوب شرق کشیده شده است. جغرافیدانان عرب از کوه‌های ایالت فارس به اختصار گزارش داده اند. قدامه می‌گوید که: «رشته جبالی که بین اصطخر و جور کشیده شده دویست و پنجاه میل عربی طول دارد.»^۳ اصطخری از اینکه در نقشه خود کوهها را ذکر نکرده عذر می‌خواهد زیرا در فارس فقط مناطق معدودی میتوان یافت که یا در آنها کوه نباشد و یا نتوان آن را دید.^۴ مقدسی تنها یاد می‌کند که این منطقه بیشتر کوههای مستور از جنگل بوده و در عوض زمین مزروعی کمتر داشته است.^۵

فارس سرزمین کم باران و خشکی است و رودخانه‌های آن بیشتر از ذوب برف و یا باران به وجود می‌آید و در برهه‌هایی از سال، برخی از آنها خشک و یا کم آب می‌شوند. در منابع متقدم نسبت به کوه‌ها از رودها تفضیل بیشتری یاد شده است. اصطخری یازده رود بزرگ را ذکر می‌کند و می‌گوید که از رودهای کوچکتر چندان به وفور یافت می‌شود که از عهده شمردن آنها بر نمی‌آید.^۶ مقدسی چنین می‌گوید: «آب در فاس فراوان است و تعداد تقریباً زیادی رود در آن ناحیه است.»^۷ چند رود بزرگی که اصطخری نام آنها را ذکر کرده است بدین شرح اند:

^۱ - اصطخری، ابو اسحاق: مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸، ص ۹۵.

^۲ - اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸، ص ۹۷

^۳ - قدامه بن جعفر، الخراج و صناعة الكتاب، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۵، ص ۱۱۶.

^۴ - اصطخری، مسالک و ممالک، ص ۹۵

^۵ - مقدسی، ابو احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان، ۱۳۶۱، ص ۶۵۳.

^۶ - اصطخری، مسالک و ممالک، ص ۱۰۹.

^۷ - مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۶۶۳.